

O RODU, SUBJEKTIVITETIMA I ISKUSTVIMA: SUOČAVANJE SA PROŠLOŠĆU I FEMINISTIČKE POLITIKE SOLIDARNOSTI¹

Apstrakt: Polazeći od ideje solidarnosti u feminističkom diskursu koji se bavi suočavanjem sa prošlošću u Srbiji, rad pokreće pitanje kako i zašto feminizam može da promišlja mnogostruke različitosti među ženama u Srbiji. U radu se raspravlja o idejama solidarnosti, konceptu moralne odgovornosti i suočavanja sa prošlošću na koje referiraju i feminističke teorije i prakse u Srbiji. Rad otvara pitanje o (feminističkoj) solidarnosti kao o strateškom pojmu i ukazuje na politiku uključivanja/isključivanja mnogostrukih drugosti u okviru nacionalnog kolektiva. Posebna pažnja usmerena je na rodne kategorije i konstrukcije različitosti unutar njih koje su ukratko prikazane kroz rezultate analize narativa sećanja dve grupe žena u Srbiji – medicinskih sestara i antiratnih aktivistkinja – koji služe kao ilustracija različitosti kojima se problematizuje koncept solidarnosti. Pri tom, ukazano je da subjektiviteti, iskustva i rodne pozicije u međusobnoj interakciji oblikuju sećanja, različitosti, ali i odnos prema prošlosti.

Ključne reči: rodne kategorije i razlike, feminističko suočavanje sa prošlošću, politike solidarnosti, subjektiviteti, iskustva.

Uvod

U radu² će biti promatrana ideja solidarnosti u feminističkim diskusijama o moralnoj odgovornosti u vezi sa procesom suočavanja sa prošlošću u Srbiji. Želim da ukažem na aspekte Drugosti koje opstaju u okvirima kategorije roda, a koje do sada nisu mnogo razmatrane u akademskoj literaturi. Njih posmatram iz perspektive

¹ Članak je rađen u okviru projekta br. 43007, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

² Zahvaljujem Adriani Zaharijević i anonimnom recenzentu/recenzentkinji na komentarima u prethodnim verzijama teksta.

feminističkih ideja o solidarnosti nakon konflikta u bivšoj Jugoslaviji iz devedesetih godina prošlog veka. U radu polazim od pretpostavke da moralna odgovornost otvara puteve razumevanja Drugog (žrtve), što svakako predstavlja veoma važan element koji prisvajaju i određeni feministički pristupi suočavanju sa prošlošću. S obzirom da argumentujem da se koncept „žena“ shvata kao homogen u feminističkim pristupima suočavanjima, cilj mi je da ukažem na konstrukcije različitosti unutar kategorije roda, kao i na važnost sagledavanja i proučavanja razlika unutar samog kolektiva i rodnih kategorija. S obzirom da se feministička produkcija u Srbiji nije bavila u velikoj meri mnogostrukim razlikama unutar granica (nacionalnog) kolektiva, ovaj rad teži da doprinese popunjavanju tih praznina. U radu ukazujem na to kako i zašto bi feminizam mogao da promišlja mnogostruke razlike koje konstituišu Druge u Srbiji u diskursu (feminističkog) suočavanja sa prošlošću.

U početnom delu rada osvrnuću se na ideju kulturnog i individualnog sećanja, ukazujući na njihovu društvenu ulogu u procesu suočavanja sa prošlošću, a cilj je ukazati na rodne aspekte ovih procesa, kao i na odnos individualnih i društvenih sećanja. U drugom delu se osvrćem na neke od zaključaka istraživanja sprovedenog 2009. godine za potrebe magistarskog rada³ o različitim narativima sećanja žena – medicinskih sestara i antiratnih aktivistkinja – na njihove angažmane koji su ih na različite načine uputili na ratna dešavanja tokom devedesetih godina prošlog veka u Srbiji. Zaključeno je da subjektiviteti, iskustva i rodne pozicije ove dve grupe žena, u međusobnoj interakciji, oblikuju sećanja, različitosti, ali i njihov odnos prema prošlosti.

U trećem delu teksta ukazujem na određena feministička viđenja suočavanja sa prošlošću i na važnost roda kao analitičke kategorije za razumevanje procesa suočavanja i individualnog/kolektivnog odnosa prema prošlosti. Tu uključujem i diskusiju o ideji solidarnosti koja igra važnu ulogu u feminizmu i u idejama o moralnoj odgovornosti u postkonfliktnom društvu koje određeni feministički pristupi prisvajaju. Ukazala sam na postojanje shvatanja

³ Magistarski rad pod nazivom „‘Have Our Men Done That Too?’ Politics of Memory in Serbia: gender, subjectivities and experiences in nurses’ and activists’ memory narratives“ odbranjen je na programu rodnih studija na Univerzitetu u Utrehtu i Univerzitetu u Halu avgusta 2009. godine.

koncepta žena kao homogene kategorije u ovim pristupima, te u zaključku predlažem da unutar-rodne razlike u okviru kolektiva u Srbiji (koje se mogu uočiti i na ilustrativnom primeru analize narativa medicinskih sestara i aktivistkinja) budu uključene u razmatranje solidarnosti na koju se pozivaju feministička promišljanja u vezi sa „suočavanjima“. Ukazala sam da kategorija solidarnosti treba i može da bude promišljena i preispitivana u feminističkom ključu kako bi se konfrontirala paradigama (političkih) isključivosti koje su ukorenjene u Srbiji.

Sećanja: društvene i lične perspektive

Rodne implikacije samog konflikta (i nacionalizma) bile su veoma snažne, i one se mogu pratiti do danas⁴. Utelovljene u sociopolitički kontekst tokom devedesetih godina „razorenog društva“ (Bolčić 1995), lične i društvene pozicije odredile su političke, praktične i etičke izbore žena i muškaraca kako za vreme devedesetih tako i u vremenu koje je sledilo. Iz tih razloga, neophodno je u analizama postkonfliktnih posledica u Srbiji uzeti u obzir i rod i rodne implikacije koje predstavljaju veoma važne (ali ne i jedine) društvene elemente, baš kao što se to čini i u ovom radu.

Veliki broj radova ilustrovao je i analizirao različite načine na koje su žene predstavljene i upotrebljene u nacionalizmu. Kako je to još Nira Juval Dejvis objasnila, žene su instrumentalizovane i predstavljane kao simboli nacije (Yuval Davis 1997) jer su bile smeštane u ulogu biološkog, kulturnog i simboličkog tela za reprodukciju svog etničkog i nacionalnog kolektiva. Na primer, nacionalizam u Jugoslaviji je, prema Staši Zajović, zamišljao i konstruisao podelu između „žene – majke“ i „muškarca – ratnika“ (Zajović 1998: 169). Međutim, nisu se sve žene uklapale u ove kategorije i mnoge od njih su stupale u dijalog sa ponuđenim diskursima, a neki izbori i

⁴ Militarizacija, maskulinizacija, tradicionalizam i klerikalna retorika, povećana stopa kriminala, nacionalizam, šovinizam, antidemokratski, ksenofobični sentiment, repatrijarhalizacija i dr. zabeleženi su tokom devedesetih godina prošlog veka u Srbiji. U periodu „suspenzije civilno-društvene i institucionalne-političke sfere“ (Papić 2002: 130–131) feministkinje su dokumentovale, na primer, veliki porast nasilja nad ženama (Mladenović i Litričin 1998), učešće žena u politici je drastično opalo (Papić 2002: 128) itd.

„pregovori“ do danas određuju pojedine osobe i društvene grupe. U analitičkom smislu, binarna opozicija između onih koji/e se „opiru“ nacionalizmu i/ili onih koji ga, na ovaj ili onaj način, podržavaju (ili pak bivaju instrumentalizovani u njegove svrhe), onemogućava sagledavanje čitave palete rodnih uloga, pozicija, subjektiviteta i iskustava. Stoga, pozicija i uloga profesionalnih medicinskih radnica koje su došle u dodir sa ratnim dešavanjima tokom devedesetih godina u Srbiji (o kojima će biti reči), upravo otvara put razmišljanju i ukazivanju na drugačije i kompleksne situacije i pozicije koje su žene zauzimale (i koje ih određuju) kao i na složenost rodnih mehanizama nakon konflikata (Goldstein 2001). Ovaj rad ukazuje i na neke elemente poput profesije, političkih opredeljenja, roda, ali i mnogih drugih elemenata koji utiču na konstrukciju narativa sećanja dve grupacije⁵ žena (medicinskih sestara i antiratnih aktivistkinja), kao i na procese formiranja različitosti među njima. Ove dve grupe su intervjuisane tokom marta 2009. godine za potrebe magistarskog rada⁶. U obzir je uzeta analiza narativa medicinskih sestara koje su na svojim višedecenijskim radnim pozicijama u jednom trenutku pružale profesionalnu negu ranjenim vojnicima Jugoslovenske narodne armije (JNA⁷) koji su bili transportovani sa ratišta u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj početkom devedesetih godina na Vojnomedicinsku akademiju (VMA) u Beogradu. S druge strane, uzimam u obzir i narative antiratnih aktivistkinja organizacije Žene u crnom

⁵ Kada referišem na „grupacije“ to se čini iz praktičnih razloga, radi distinkcije dve različite pozicije medicinskih sestara i aktivistkinja, s obzirom na to da se njihove aktivnosti nisu preplitale u ispitanim slučajevima. Međutim, autorka ostavlja prostor za njihovo preplitanje i nekoherentnost u nekim drugim uzorcima koji nisu ovom prilikom ispitani. Stoga, „grupe“ se razumeju u ovom radu kao uslovne.

⁶ U radu sam razmatrala kompleksne pozicioniranosti i lokacije žena kao i lociranost njihovih narativa, što je omogućilo uvid u višeslojne društvene dinamike, subjektivitete i pozicije, što je bio i cilj rada. U tezi sam se bavila individualnim sećanjima ove dve grupacije i fokus je bio na njihovim angažmanima tokom devedesetih godina u Beogradu (njih šesnaest je učestvovalo u ovom istraživanju, a broj je bio podjednak iz svake grupe). Materijal je prikupljan polustrukturisanim i iscrpnim intervjuima i pristupom usmene istorije. Tema ovog rada su bili načini na koji su individualna sećanja i koncepti iskustva, roda i subjektiviteta povezani i iskazani kroz sećanja, kao i načini na koje se međusobno konstruišu.

⁷ Godine 1992. JNA je postala Vojska Jugoslavije (VJ) i postojala je do 2003. godine (kada je transformisana u Vojsku Srbije i Crne Gore, a zatim 2006. godine u Vojsku Srbije).

koje su izražavale bunt protiv rastućeg nacionalizma i nasilja, te su u to vreme u Beogradu javno iskazivale svoje političko neslaganje. Analiza ovih narativa omogućila je uvid u sećanja, ali i u odnos prema prošlosti, kako društveni, kolektivni, tako i lični.

Ove dve grupe čiji su angažmani i sećanja suprotstavljeni, otvaraju put promišljanju različitosti žena koje se uzimaju kao homogena kategorija unutar feminističkog diskursa suočavanja sa prošlošću, što će kasnije biti i sugerisano. Iako je analiza narativa sprovedena za potrebe rada koji je ispitivao različite konstrukcije individualnog sećanja u odnosu na nacionalizam i militarizam, ovde analiza služi kao ilustrativni deo u kome će se ukazati na raznovrsnost i kompleksnost u okvirima kategorije „žena“. Stoga će se argumentovati teza koja zagovara inkluzivnije politike solidarnosti u feminističkim diskursima koji se tiču suočavanja sa prošlošću⁸.

Neka teorijska određenja

Koncept suočavanja sa prošlošću odnosi se na aktivnosti koje država čini da bi priznala i obznanila nedela autoritarnih vladavina, kao i onih pojedinaca koji moraju da se suoče sa njima i odgovaraju za njih (De Brito *et al.* 2008). Projekti tranzicione pravde teže formiranju javne odgovornosti nakon konflikata i prevenciji ponavljanja nasilja (*ibid.*). Individualno, kao i kolektivno „suočavanje“ postalo je deo političkih, filozofskih i društvenih analiza (Zaharijević *et al.* 2005, Zajović 2007, Cockburn 2007). Pod procesom „suočavanja“ ne podrazumevam normativno kreiranje homogenih zajednica niti proizvodnju harmonizovane prošlosti (Kuljić 2006, 279–280), već stvaranje različitih zajednica sećanja gde postoji „prihvatanje prisustva prošlosti kao ‚tereta‘ moralne odgovornosti“ (Habermas 1997 u Misztal 2003: 146). Nasuprot tome, zaborav se smatra štetnim po projekat izgradnje demokratije (Adorno 1986 [1977]).

Rad nacionalne države na javnom sećanju „kroz procese uobličavanja i ujednačavanja predstava o prošlosti“ (Đerić 2010: 99), kao i društvene i kulturne implikacije, veoma su bitni za sagledavanje postkonfliktnih društava koja prolaze kroz transformacije. Ono što je primetno jeste da borbe između suprotstavljenih interpretacija

⁸ Ovo stanovište objašnjavam u delu rada pod naslovom „Politike solidarnosti“.

prošlosti koincidiraju sa političkim debatama u savremenoj Srbiji. Osim što sećanja postaju instrumenti društvenih sukoba i političkih borbi, ona su i konstitutivni element u konstrukciji etničkih, religijskih i mnogih drugih identiteta. Ovo stanovište potvrđuje i moje istraživanje narativa sećanja, čiji će pojedini zaključci biti izneti u narednom delu.

Generalno govoreći, društvene nauke i humanističke discipline koje se bave diskursima „pomirenja“, različitim formama pravde itd., ukazuju na to da je proces suočavanja sa prošlošću višestruko povezan i sa pitanjem sećanja i problemom kako se ono konstruiše, prenosi i društveno razmatra (Kuljić 2006, Friedman 2006). Individualna, kulturna, društvena, medijski konstruisana sećanja postaju važni strateški pojmovi koji se ne samo koriste u javnim, političkim diskursima, već se i prisvajaju, odbacuju, negiraju itd.

Društvenim, ali i ličnim angažovanjima stupa se u dijalog sa korpusom sećanja (ali i sa zaboravljanjem⁹) koji se reflektuje i u svakodnevnom političkim praksama. Rodni aspekti ovih procesa su važni i njima je dat značajan prostor¹⁰. Rod je u ovom radu shvaćen kao „socijalna organizacija polnih razlika“ i kao različita znanja (u fukoovskom smislu) o polnim razlikama (Scott 1998: 2). Rod, kao jedan od principa društvene organizacije uvek je u korelaciji sa drugim društvenim činiocima poput etniciteta, religije, nacionalnosti, klase i dr. U ovom kontekstu, rod igra ulogu i pri konstrukciji drugačijih i nejednakih društvenih pozicija i utiče na formiranje sećanja i reprezentaciju javnog i privatnog sećanja. Takođe, iskustva žena i muškaraca u odnosu na pozicije koje zauzimaju (kao i iskustva koja iz njih proističu) za vreme i nakon konfliktnih momenata su različita¹¹, što se ujedno reflektuje i na društvene uloge i implikacije u suočavanju sa prošlošću i tranzicionoj pravdi.

⁹ Konerton (Connerton 2008) ukazuje na tipove zaboravljanja. Informativna je i debata sa Konertonovim koncepcijama zaboravljanja; v. Singer i Convey (2008), Wessel i Moulds (2008)

¹⁰ V. Hirsch i Smith 2002.

¹¹ Ilustrativni primer mogu biti slučaj *majki* sa Plaza *De Majo* iz Argentine, koje traže svoju nestalu decu iz vremena rata vojne diktature ili pak drugačija iskustva ratnih silovanja žena i muškaraca, kao i njihovih drugačijih postratnih implikacija itd. Takođe, feministička analitičarka Sintija Kokburn (Cynthia Cockburn) identifikovala je da postoji, na primer, veliki broj iniciranja i održavanja mirovnih i/ili antiratnih aktivnosti gde prevladavaju žene, što ona objašnjava kroz kategoriju rodni iskustava. Ona vidi uzrok ovom „fenomenu“ upravo u društveno uslovlje-

„Kulturno sećanje“ kao koncept naglašava odnos između sećanja i sociokulturnih konteksta i procesa (Erlil 2008: 4). Korišćenje koncepta kulturnog sećanja može da se razume kao sveobuhvatni koncept koji pravi kompromise između društvenog, medijalnog i kognitivnog sećanja u kojem su svi od ovih koncepata prisutni (Erlil 2008: 4). Individualna sećanja medicinskih sestara i aktivistkinja, kao i bilo čija druga, konstruisana su u društveno istorijskom kontekstu, uposlena za društvene svrhe, ustanovljena društveno struktuiranim normama i obrascima, te zato sadrže mnogo toga što je društveno (Misztal 2003: 5). Shodno tome, sećanje je društveno organizovano i/ili društveno posredovano (ibid.), ali i povezano sa emocijama, političkim preferencijama, stanovištima i dr. Dok individualna sećanja ne moraju obavezno da se preklapaju sa kulturnim, narative sećanja posmatram kao društvene koji nastaju kroz interpersonalne komunikacije u društvenim okruženjima. Naime, pojedinci stupaju u dijalog sa mnogim materijalnim „nosiocima“ sećanja poput spomenika, medija itd. i dok ih konstruišu u odnosu prema korpusu kulturnog sećanja, teorijski posmatrano, jaz između individualnih i kulturnih sećanja postaje bitno smanjen i biva u neprestanoj relaciji (ibid.). Stoga, odnos između individualnih i kulturnih sećanja sagledavam pre kao „kontinuum nego kao jaz“ (Poole 2008: 152).

U narednom delu ukazaću na dinamike gde iskustva i rod igraju važnu ulogu u konstrukciji subjektiviteta. Pri tom, podrazumevam da su subjekti konstruisani u rodnim paradigama u kojima dobijaju iskustva, dok iskustva vidim kao formirana u relaciji prema polnim razlikama koja su uvek već interpretacija i nešto što se interpretira (Skott 1998). Ona ne mogu biti odvojiva od sopstva, i nastaju i konstruišu se u rodnim paradigama. Individue (subjekte) vidim kao mesta dodeljenih prava, obaveza i odnosa moći koji se presecaju sa psihološkim entitetom (sopstvo), ali ne koincidiraju potpuno sa njim (Braidotti 2002: 159–160), dok su želje, afektivnosti i imaginacija takođe pokretači sopstva.

Načini na koji su rod, iskustva i subjektiviteti konstruisani i kako se oni manifestuju kroz narative sećanja ujedno mogu da govo-

nom položaju žena: „To je žensko životno iskustvo. Sistem u kome živimo je taj koji postavlja žene u određene odnose prema društvu“ (Cockburn 2003: 6). Veza između feminizama, ženskih pokreta, pacifizma i antiratnih opredeljenja u ovom radu nisu automatski uzeti kao nužno povezani (Zaharijević 2007).

re i o odnosima prema prošlosti. Ovo poslednje predstavlja i najosnovniju razliku između narativa medicinskih sestara i aktivistkinja. Sledeći deo poslužice kao ilustracija, da bih se u trećem delu teksta osvrnula na ideju solidarnosti nakon etničkog konflikta u feminističkim diskusijama o suočavanju sa prošlošću.

Rod, subjektiviteti i iskustva

U ovom delu ću izneti samo one detalje u kojima su se narativi razlikovali, iako su prilikom analize uočene sličnosti koje se ogledaju u rodno uslovljenim pozicijama u „privatnoj“ sferi života, poput aktivnosti vezanih za porodicu. Medicinske sestre sa kojima sam razgovarala su provele svoj ceo radni vek na VMA¹², gde su se nalazile i u trenutku raspada Jugoslavije i kada su ranjeni vojnici JNA donošeni na ovu kliniku. Aktivistkinje sa kojima sam razgovarala u Ženama u crnom (ŽUC) su skoro od osnivanja, a i danas su aktivne članice. Moja želja nije da tvrdim da je grupacija medicinskih sestara u sferi „ratnih radnica“¹³ (Woollacott 1998: 127) jer ih je njihova profesija u bolnici pod vojnom administracijom postavila u situacije koje nikad nisu zamišljale niti želele, kako tvrde, iako su dobile medicinsko obrazovanje koje se ticalo ratnih situacija. Takođe, ideja mi nije ni da Žene u crnom posmatram kao grupaciju koja bi predstavljala kakav zamišljeni idealni model aktivnog građanstva.

U prvom delu ću se osvrnuti na pozicije iz kojih subjekti govore, a koje su veoma različite. Društvene mreže, profesije, odnos prema državi i političkom režimu tokom devedesetih, državi blagostanja, ideologijama itd., su ne samo učestvovali u konstrukciji subjektiviteta za obe grupacije, već su i konstituisali i opredelili mesta sa kojih govore i sećaju se svojih angažmana ali i istorijskih događaja.

¹² VMA predstavlja medicinski kompleks koji je osnovan pod supervizijom vojske (danas je inkorporiran u Nacionalni sistem odbrane Ministarstva odbrane Republike Srbije). I danas je jedna od najboljih institucija za lečenje vojnih osiguranika. Godine 2005. otvorila se i za pružanje usluga civilnom stanovništvu (http://www.vma.mod.gov.rs/cms/sr-lat/meni_link/27/).

¹³ Vulakot (Woollacott 1998) objašnjava poziciju žena kao „ratnih radnica“ iz srednje radničke klase koje su radile u fabrikama municije u Velikoj Britaniji za vreme Prvog svetskog rata. Ona sagledava žene koje su neposredno učestvovale u ratu i koje su, za razliku od medicinskih sestara u ovom radu, gajile svest o, kao i želju za direktnom participacijom u ratu kroz rad u ovim fabrikama.

Sećanja sestara na profesionalni angažman ukazivala su na profesionalne, institucionalne i nacionalne afilijacije koje su se gradile kroz pripadnost VMA, kao i državi (i vojsci) za koju su radile. Kroz njihove narative se uviđa i lojalnost, ponos i osećaj pripadnosti „kući“, to jest prestižnoj, uglednoj i dobrostojećoj ustanovi. Veoma dobri uslovi u kojima su radile, beneficirani radni staž ili dobro plaćeni posao, kao i militarizacija njihovih radnih mesta (pa i njihovih života)¹⁴ u datim okolnostima učinile su da stavovi prema vlastitim pozicijama budu zastupani u zaštitničkom tonu prema instituciji VMA. Puna sloboda izbora (u smislu izbora nove profesije, novih životnih prilika), kako sve smatraju, nije postojala za njih u to vreme.

S druge strane, pozicije iz kojih su govorile aktivistkinje Žena u crnom dolaze iz ugla pružanja otpora politikama isključivosti u vreme buktanja nacionalizma, i svesnog odbijanja da se identifikuju sa novom državom i nacijom – što je bio njihov politički izbor. Njihov osećaj pripadnosti bio je, i još uvek jeste, upravo određen organizacijom ŽUC. Angažman u ŽUC-u je ujedno postao jedna od najvažnijih ličnih aktivnosti ovih žena, iako su neke od njih u to vreme bile zaposlene na drugim mestima. Ujedinjene zajedničkim antagonizmom prema državi, razvile su osećaj pripadnosti ovoj organizaciji.

Najosnovnija razlika u sećanjima ovih žena je u *javnoj distribuciji brige*, koja je bila određena „prirodom“ njihovih aktivnosti i društvenim aranžmanom u koji su bile smeštene. Profesionalizovana briga medicinskih sestara¹⁵ usmerena prema vojnicima koji su bili transportovani na njihovo radno mesto, pozicionirala ih je ka stvaranju specifičnih odnosa sa tadašnjim pacijentima. U „nenormalnim vremenima“, kako su sve to naglasile, one su želele da nadmaše sebe u profesionalnom smislu, u teškim trenucima nestašice i društvenog haosa. Medicinske sestre su brigu videle i zapamtile kao društveno važnu. Prilike kada su nadmašivale sebe proizvele su osećaj zadovoljstva u njima, kojim se i danas ponose. To je u velikoj meri uticalo na narative ne samo o radu u toj ustanovi, već je i uslovalo i percepciju sebe kao društveno važnih činilaca u to vreme.

Aktivistička sećanja, s druge strane, takođe su govorila o percepciji vlastitog angažmana kao društveno važnog, ali u smislu javnog, političkog usmerenja kroz aktivističke projekte. Briga za Druge

¹⁴ V. Enloe 2000.

¹⁵ Sama profesija medicinskih sestara je i rodno označena, v. Davies 1995.

(tj. žrtve počinjene u ime nacije) je polazna osnova sa koje su komentarisale i ocenjivale prošlost, sa premisom da je kolektiv kojem pripadaju taj u čije ime se vrši nasilje. Političko određenje koje zastupa preuzimanje odgovornosti za počinjena dela u ime tadašnjeg režima je zasigurno formiralo aktivističke narative.

Zanimljivo je da su znanja o sukobima u bivšoj Jugoslaviji i istorijskim događajima „iskrsavala“ prilikom narativa o angažmanima. S jedne strane, aktivistička društvena formacija – mreža i podrška istomišljenika i istomišljenica okupljenih povodom istog cilja – igrala je važnu ulogu u konstrukciji ne samo sećanja, već i sticanja znanja o ratu. Rat je zapamćen kroz tehnike prikupljanja alternativnih informacija o ratnim zbivanjima, izvan propagandne mašinerije države¹⁶. Ovu poziciju su stekle kroz javne borbe protiv nacionalizma i nasilja. Dok su vremenom „postajale“ Žene u crnom, edukovale su se i upoznavale međusobno i bile ujedinjene besom i buntom, kao i kritičkim stavom prema državi. Aktivistkinje, politički antiratno i feministički usmerene, ukazuju na lojalnost idejama ŽUC-a, kao i jedna prema drugoj, gde su razvile jaka prijateljstva. Ovo je ujedno i jaka društvena mreža i lokacija sa koje aktivistkinje pamte i istorijske događaje tokom devedesetih godina.

S druge strane, medicinske sestre sebe i svoje znanje o ratnim dešavanjima smeštaju i konstruišu naspram i kroz VMA, kolege i kolegice (neki/e od njih su im i danas prijatelji) i pacijente, tadašnje vojnike. Kroz ove njima važne lokacije one govore i razumeju i interpretiraju istorijska zbivanja i danas. Vrlo često one su ratne angažmane Srbije videle kao odbrambene, za razliku od članica ŽUC-a koje su taj angažman tretirale kao agresiju. Odnos između sestara i njihovih pacijenata, koji do danas ostaje snažno utisnut u pamćenje, izgrađen je naročito kroz slike velikog broja mladih ljudi, vojnika JNA, onesposobljenih za ceo život. Dok su provodile mnogo vremena sa njima (nekad i u duplim smenama) medicinske sestre su razvile empatiju prema svojim pacijentima. Zastrašujuće povrede koje do tada nisu imale prilike da vide, i to u velikom broju, u njima su stvorile osećaj kao da su i one same „u ratu“.

Govoreći o vremenima ratnih konflikata sa kojim su i jedne i druge imale dodira na ovaj ili onaj način, kao i snažnim osećanjem pripadnosti sopstvenim institucijama/organizacijama i društvenim

¹⁶ V. Gordi 1999.

formacijama, žene su iskazale visoko politizovana sećanja. Sećanje, koje funkcionise kroz obrasce isključivanja (Misztal 2003), doprineo je da su u svojim narativima aktivistkinje „biralale“ da prepoznaju i zapamte samo određene žrtve, baš kao i medicinske sestre. U narativima aktivistkinja, alokacija žrtve ima ulogu političkih komentara i iskazivanja politike moralne odgovornosti. Govoreći o konfliktima, one su isključivo ukazivale na žrtve koje je u njihovo ime počinio režim u kojem su i same živele. Medicinske sestre su, pak, izrazile saosećanje za patnju svojih pacijenata, bivših vojnika JNA, i nisu se osvrnule na aspekt (etnički) Drugih. Institucionalna pripadanja, specifična značenja koja su pripisivale svojoj brizi, uznemirujuće slike kojima su prisustvovala i koje pamte, uticali su na medicinske sestre da izraze empatiju prema žrtvama koje su čuvala u svojim sećanjima. Solidarnost sa žrtvama, koja ima i političke implikacije, u ovom slučaju ukazuje upravo na diferencijalne alokacije „mogućnosti za žaljenje koje odlučuju koja će vrsta subjekta biti i mora biti vredna oplakivanja a koja ne“ (Butler 2004).

Ukratko prikazana analiza narativa, ličnih ali i društveno uslovljenih, poslužiće kao ilustracija za razmišljanje o koncepciji feminističkih ideja o solidarnosti i za promišljanje koncepta „žena“ u diskursima suočavanja. U nastavku rada pažnju posvećujem ideji solidarnosti, koja igra važnu ulogu kako u feminističkoj teoriji i praksi tako i u feminističkim promišljanjima o suočavanju sa prošlošću.

Politike solidarnosti

Feministički teorijski okviri koji se odnose na promatranje i istraživanje suočavanja sa posledicama prošlosti tokom devedesetih godina prošlog veka u Srbiji, oslanjaju se na promišljanja moralnih odgovornosti, kao i na kategoriju solidarnosti. Generalno, koncept solidarnosti u feminističkoj teoriji ima stratešku funkciju – omogućava konstituisanje „žena“ kao političke kategorije, ukazujući na probleme koji su njima zajednički (Steans 2007). Solidarnost omogućava da se ispolji i rodna osvešćenost neophodna za praktikovanje i razvoj feminističke misli, kao i da bi se „žene“ kao kategorija strateški ujedinile izvan granica klase, nacije, etniciteta i religije u političku kategoriju. Solidarnost je, dakle, neophodna da bi feminizam

postojao kao ideja i ostvario svoje ciljeve, pozivajući na solidarnost sa društvenim grupacijama koje su nejednake/neravnopravne (ibid.).

Feministička produkcija koja se danas bavi suočavanjem sa prošlošću vrlo često ukazuje ne samo na rodne, klasne, religijske, etničke, već i na *moralne nejednakosti* koje nedavna prošlost stavlja pred pojedince da se odrede prema zločinima počinjenim u ime njihovog kolektiva, prema žrtvama, kao i prema kolektivnim, političkim odgovornostima koje se prenose na moralne odnose u postkonfliktnom društvu (Zajović 2007). Često se pojam solidarnosti u ovom kontekstu povezuje sa idejom o moralnoj odgovornosti na način na koji je to Dimitrijević (2010) uočio:

Solidarnost se pokazuje kao normativno svojstvo grupne strukture koje usmerava kako odnose unutar sebe, tako i na odnose sa onima *koji grupi ne pripadaju*. Solidarnost zahteva od svakog pripadnika kritičku refleksiju o individualnim i kolektivnim stavovima, uverenjima i delanju. Ovako shvaćena, solidarnost je u jezgru kako pretpostavljene tako i retrospektivne kolektivne odgovornosti.

(Dimitrijević 2010: 135, moj kurziv)

Feministički i/ili rodni pristup tranzicionoj pravdi¹⁷ i suočavanju sa prošlošću u aktivističkim i akademskim okvirima koji prisvajaju ovako i slično definisane solidarnosti u odnosu na nedavnu prošlost ne samo da referišu na moralne nejednakosti, kritičku refleksiju i solidarnost, već uzimaju u obzir i rodne implikacije u postkonfliktnim situacijama. Unošenje rodne dimenzije u tranzicionu pravdu, i/ili feministički pristup suočavanju sa prošlošću, prema Staši Zajović (2007), aktivistkinji Žena u crnom, podrazumeva nekoliko elemenata: uključivanje dimenzije roda u teoriju i praksu tranzicione pravde, konstrukciju vidljivosti kontinuiranog prisustva žena u otporu ratu; veću vidljivost žena kao akterki mira (odbijanje slike žene samo kao žrtve), kreiranje feminističke etike odgovornosti, tj. preuzimanje odgovornosti za mir, i aktivan doprinos trajnom

¹⁷ Pojam roda u okviru polja tranzicione pravde razvija se kako u vidu projekata koji posebno uzimaju u obzir iskustva žena ili rodne implikacije konflikta (v. na primer, International Center for Transitional Justice (ICTJ) program „Gender Justice“) ili u akademskoj produkciji (v. Campbel 2010, Bell i O'Rourke 2007, Kašić 2009, Ní Aoláin i Rooney 2007, Zajović *et al.* 2007).

i stabilnom miru; „transformaciju etike brige o ‘svojima’ kao patrijarhalne dužnosti u emotivni, moralni i politički izbor – briga o drugima, pre svega žrtvama zločina počinjenim *u naše ime* i aktivna politika solidarnosti, poverenja i mira; jačanje ženske solidarnosti, tj. stvaranje ženskih koalicija za kažnjivost svih zločina“ itd. (Zajović 2007: 64). Feministička aktivistkinja Lepa Mladenović je u vidu refleksivne ispovesti objasnila kakva vrsta feminističke solidarnosti je neophodna u vremenu nakon sukoba. Mladenović (2005 [1999]) ukazuje da bi žene u Srbiji trebalo da prihvate „politike znanja o razlici“. Prema njoj, feministička politika je važna u smislu komunikacije, gde se različitosti susreću u razumevanju i empatiji. Ona pokreće veoma važno političko/društveno pitanje – kako žene koje pripadaju zajednici u čije ime su vršeni zločini mogu „prići“ ženama koje su etnički različite (Druge i žrtve). Koncept „politike znanja o razlici“ koji Mladenović uvodi, za nju predstavlja prepoznavanje različitosti, interesovanje za solidarnost i empatiju sa Drugima (Mladenović 2005 [1999]: 196–197). Jedno od pitanja koje se javlja u feminističkim politikama, prema njoj, jeste kako da razumemo i održimo jednakost, a da žrtve istovremeno ne viktimizujemo.

S tim u vezi, kada su u pitanju feministički pristupi suočavanja nju sa prošlošću koji u sebi sadrže komponentu feminističke solidarnosti (u cilju i interesu ujedinjenja protiv društvenih nejednakosti utemeljenih u rodu), postoji još jedna „komponenta“ solidarnosti za promišljanje konstruisana u odnosu na zločine počinjene u ime kolektiva, a to je politička i moralna odgovornost. Dimitrijević (2010) smatra da grupna solidarnost oblikuje moralnu odgovornost i obrascu njene raspodele posle kolektivnog zločina, upravo zbog toga što individualni udeo kolektivne odgovornosti počiva na identitetu koji individue dele sa akterima koji su direktno ili posredno uzročno odgovorni za zločin. On smatra da iz procesa refleksije (ili autorefleksije – Duhaček 2007), koja uzima u obzir Ja–Mi perspektivu, proizlazi politička i moralna odgovornost¹⁸.

Ovakve solidarnosti i (auto)refleksije su ustanovljene u odnosu na kolektiv koji je bio označen kao žrtva (Drugi) i kolektiv u čije

¹⁸ Daša Duhaček podseća da je u političkom smislu osim koncepta odgovornosti važan i kolektiv koji snosi odgovornost, to jest građanstvo, „budući da jedino ono pruža potrebni format za političku odgovornost“ (Duhaček 2007: 82). Ona dalje tvrdi da se „građanska politička zrelost može priznati i steći jedino ukoliko se prihvati građanska odgovornost“ (ibid.).

ime su počinjeni zločini. Stoga etnicitet, čije su razdorne reinvenције i bile jedan od glavnih uzroka prozvodnje konflikta (Žarkov 2007), predstavlja odrednicu u odnosu na koju se solidarnost iskazuje. Ovakva solidarnost je svakako bitna, i čini osnovu moralne odgovornosti. No, čini se da se u feminističkoj produkciji u Srbiji u velikoj meri ne uzima u obzir konstrukcija i postojanje razlika koje se često određuju kao drugosti unutar rodnih kategorija, a koje opstaju unutar istog kolektiva, nacije, građanstva itd. Tačnije, koncept „žena“ nije problematizovan kao ni mogućnost praktikovanja feminističkih solidarnosti sa takvim različitostima u diskursu suočavanja.

Rodne dimenzije i/ili feministički pristup suočavanju nose sa sobom konceptualizacije koje su ponekad uspostavljene na pretpostavkama o ženama kao homogenoj kategoriji (kao kod Mladenović 1999 [2005]), što može podsećati na karakterističnu koncepciju zasnovanu na „globalnom sestrinstvu“ drugog talasa feminizma šezdesetih i sedamdesetih godina. Ovakva razmišljanja o solidarnosti među ženama su bila zasnovana na ideji zajedničkih atributa koje žene dele, kao i njihovog zajedničkog iskustva društvenog potčinjavanja. Bel Huks (hooks 1986) smatra da globalno sestrinstvo nije uspelo zato što je zasnovano na nekonzistentnim pretpostavkama belih feministkinja da će se žene „sresti“ pod pretpostavkom zajedničkog iskustva. Razlika između žena i ženskih iskustava, kao i pojam istosti zasnovan na ženskim zajedničkim iskustvima i interesima, zajedničkom ugnjetavanju i kategoriji žene *per se* je kritikovana (v. Mohanty 2006). Stoga, sagledavanje kategorije žena kao homogene onemogućava sagledavanje dinamika, nejednakosti i različitosti unutar te kategorije, te se time propušta prilika sagledavanja mnogostrukosti na koje nas podseća i primer medicinskih sestara i aktivistkinja. Stoga, feministička razmišljanja o suočavanju moraju „misлити“ o dvojakim vrstama solidarnosti – u okvirima roda i okvirima koncepta moralne odgovornosti. Stoga, pitanje koje se nameće je na koji način se u feminističkim pristupima suočavanju može održati solidarnost sa etnički Drugima (žrtve) a da se u isto vreme primeni i feministička politika razlike (koja se zasniva na etničkim, nacionalnim i kulturnim razlikama među ženama) koje su zasnovane na različitim iskustvima u okviru istog kolektiva u čije ime je počinjen zločin.

Za razliku od mnogobrojnih poimanja feminističkih solidarnosti kao i solidarnosti zasnovanoj na politikama razlika, Hana

Arent (Hannah Arendt) koncept solidarnosti ne shvata kao zasnovan na istosti, zajedničkom identitetu ili iskustvima ugnjetavanja, i naglašava da istost ne može biti osnova za političku akciju, jer ujedinjenost mnoštva u jedno ona vidi kao bazično antipolitičko (Allen 1999: 107). Stoga, prema njoj, ono što čini kolektivnu političku akciju nije deljen identitet, već posvećenost pojedinaca u zajedničkom cilju. Međutim, kao što će biti reči u završnom delu ovog rada, neophodno je definisati zajedničke ciljeve ne samo u okvirima feminističkih pristupa u Srbiji, već i u okvirima mnogih drugih društveno-političkih sfera.

Društvo Drugih

U nastavku rada ukazujem na potrebu uključivanja različitih rodni perspektiva u feminističkim suočavanjima sa (ratnom) prošlošću u Srbiji. Kako I. Jarić (2011) kaže, odsustvo razumevanja drugih je možda jedna od najdramatičnijih posledica društvenih okolnosti kroz koje su pojedinci, društvo i region prošli u proteklih dvadeset godina. Decenijama je nacionalistička propaganda u Srbiji omogućavala i promovisala konstrukciju bezbrojnih Drugih: u istoj državi, istom gradu, unutar istih porodica, istog roda itd. Moglo bi se tvrditi da je ideološka demarkacija između aktivistkinja i medicinskih sestara upravo konstruisana naspram nasleđa Miloševićevog režima. Hipotetički¹⁹ govoreći, žene sa kojima sam razgovarala bi jedna prema drugoj mogle biti Druge (ali ne i nužno!).

Politike različitosti, u feminističkom ključu, na koje je i Mladenović (2005 [1999]) referirala, su veoma važan element koji ima potencijala da otvori mesta ne samo za stvaranje alijansi među ženama u postkonfliktnom kontekstu, već i početak feminističkog „suočavanja sa prošlošću“. Međutim, moramo imati na umu da solidarnost ne može biti uspostavljena na pretpostavkama o ženama kao homogenoj kategoriji. Razlike između žena ne bi trebalo da predstavljaju prepreku solidarnosti u feminizmu, već je upravo poštovanje različitosti neophodno za uspostavljanje solidarnosti (Steans 2007: 730). Feministička praksa koja se gradi na dijalogu i poštova-

¹⁹ Autorka ostavlja prostor za hipotezu, jer međusobne razlike između subjekata studije nisu bile predmet analize *per se*, kao ni stavovi jedne grupe žena prema drugoj.

nju različitosti, kao i pojam solidarnosti u kontekstu nakon konflikta, otvara upravo pitanje solidarnosti kao strateškog pojma, koji, pak, u sebi nosi i znake isključivanja (Steans 2007: 737). U tom smislu otvara se i pitanje politike isključivanja/uključivanja u okvirima ideje solidarnosti.

Prođubljanje već konstituisanih političkih i ideoloških podela, prožetih patrijarhalnim vrednostima, uvek mogu iskrsnuti usled „otvaranja Pandorine kutije prilikom procesa suočavanja sa prošlošću“ (Dimitrijević 2007: 234). Stoga, konstantni proces proizvodnje Drugosti unutar nacionalnih kolektiva može upravo „ići na ruku“ stvaranju plodnog tla za dalja optuživanja i za proizvodnju mržnje, i međusobna okrivljavanja. Pitanje koje se otvara jeste kakvi preduslovi, koraci ili uslovi bi mogli ili bi morali da se stvore da bi počela da se konstruiše i prihvata upravo ta (auto)refleksija na koju referiše Dimitrijević (2010)²⁰.

Simultano razumevanje Drugih koji su konstruisani unutar ne samo etničkih, nego i unutarrodni kategorija, razumevanje i prepoznavanje različitosti među ženama u Srbiji, slušanje njihovog bola, patnji i borbi, kao i uspostavljanje saveza među njima mogao bi da bude važan projekat kao i premisa samih politika različitosti²¹. Ovo možda može biti čak i „preduslov“ za stvaranje političke atmosfere u kojoj će pojedinci, muškarci i žene, početi da razumevaju važnost Ja–Mi refleksije, a zatim je na kraju i prisvajati. Stoga je, smatram, neophodno razumeti različite rodne pozicije, iskustva, i subjektivitete unutar samog kolektiva kako bi se promatralo stvaranje osnova za izgradnju odgovornog građanstva.

Kao što je to moguće uvideti iz iznetih zapažanja o narativima medicinskih sestara i aktivistkinja, njihova iskustva, osećanja, profesije, politička opredeljenja, pozicije itd., konstruisali su lična sećanja, odnose prema prošlosti, kao i njihove subjektivitete, etike itd. Na ovaj način, profesije, rod, društveni i institucionalni okviri u

²⁰ Usled ograničenosti prostora u ovom radu, iako veoma bitna (možda i čak i najznačajnija), državna politika i njeno učešće u ovim aktivnostima neće biti razmatrana.

²¹ Ovim stanovištem, pri tom, ne isključujem tvrdnju da u grupama čiji su pripadnici povezani kolektivnim zločinom postoji tip odnosa koji ih (nas) čini odgovornim, ali na različite načine (Dimitrijević 2010: 128). U smislu moralne odgovornosti ne možemo se prosto vratiti na stanje jednakosti „kao da se ništa nije dogodilo“ jer bi to bilo „i empirijski nemoguće i moralno pogrešno“ (Dimitrijević 2010: 139).

kojima žene konstruišu sebe pokazuju se kao elementi koji čine i kreiraju društvenu kompleksnost i različitost žena u postkonfliktom društvu. Državna politika devedesetih godina je dovela do nastajanja antiratnih pokreta i „odredila“ je da određeni broj žena krene putem samokonstruisanja u antiratne, feminističke aktivistkinje. Isto društvo i politika koja je od nekih žena stvorila svoje „protivnice“ (aktivistkinje), postavila je medicinske sestre u situaciju u kojoj su verovala da se nikada neće naći – da pružaju pomoć velikom broju ranjenika, vojnika na odsluženju vojnog roka, dobrovoljaca i oficira JNA koje je tadašnji režim slao u ratove u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Takva politika ih je dovela u situaciju da iz svojih lokacija stvore i empatiju prema pacijentima, pripadnicima sopstvenog naroda, kroz čije su priče i brigu konstruisale sebe, kao i njihova sećanja i odnos prema prošlosti. Ove lokacije, lične i društvene istorije i kompleksnosti su veoma bitne za promišljanje feminističke ideje o solidarnosti i političkih i društvenih isključivosti u Srbiji danas.

Dimitrijević (2010) smatra da jedna namera mora da bude predstavljena kao *cilj* koji je zajednički grupama da bi bila okarakterisana kao kolektivna, nakon čega slede određena očekivanja i obaveze. Ove ciljeve ne moraju da dele svi pripadnici, međutim, između ostalog, „potrebna je afirmativna interpretacija, koja će obrazložiti kako se konkretnom kolektivnom namerom potvrđuju relaciona i poziciona svojstva grupne strukture“ (ibid.). Neophodno je, stoga, sagledati i unutrašnje dinamike samog kolektiva da bi se ciljevi i važnost afirmativne interpretacije razumeli, kao i pojam preuzimanja građanskih odgovornosti.

Trenutno, rad na nacionalnom određenju prema prošlosti pre ide ka zaboravljanju nego ka pamćenju, dok država još uvek nije definisala svoje mesto u ovom procesu²². Usled ograničenog uspeha pravnih efekata i pedagoških napora u Srbiji dostizanje pravde nije moguće (Lošonc 2005: 76). Takođe, zbog inertnog stava sadašnje vlasti, tekovina državne politike iz devedesetih godina, istorijsko

²² Na primer, projekat Komisije za istinu i pomirenje je bio nedelotvoran i propao je 2003. godine, dok se trenutno razvija projekat nevladinog sektora za osnivanje regionalne komisije za uspostavljanje činjenica o ratnim zločinima na teritoriji bivše Jugoslavije na državnom nivou (Koalicija za REKOM). Osim ovih instrumenata za pronalaženje istina, sudski procesi su usporeni, a rad međunarodnih sudova pravde ima upitan i različit uticaj na kolektive. Takođe, rad medija, koji čine jedan od najvažnijih elemenata, pasivan je u ovom pogledu (v. Milivojević 2007)

nasleđe i društvena zbivanja ostaju i dalje neinterpretirana u ključu moralne odgovornosti. To određuje ne samo politički tok, već i društvena kretanja unutar Srbije.

Promocija politike moralne odgovornosti u Srbiji trenutno dolazi iz alternativnog političkog sektora, i kako to tvrdi Daša Duhaček „deo javnog prostora odakle se poziva na političku odgovornost, među onima koji to čine, upravo čine žene“ (Duhaček 2007: 81) među kojima Žene u crnom kao organizacija „najviše istrajavaju u zagovaranju odgovornosti u suočavanju s prošlošću svoje političke zajednice“ (ibid.). Međutim, moramo imati na umu da deo te politike odgovornosti danas dolazi iz ugla koji je u Srbiji marginalizovan, osporavan, nekad čak i demonizovan na više osnova (na rodnoj, nacionalnoj, političkoj osnovi)²³.

Razorni socijalni procesi stvorili su društvo isključivosti. Stvaranje puta ka uzajamnom razumevanju, rad na solidarnosti i empatiji bi možda mogli da otvore put slabljenju snažnih obrazaca isključivanja na temelju različitosti, koji opstaju u savremenom društvenom i političkom životu u Srbiji (Jarić 2005). Učenje iz drugačijih iskustava i prošlosti bi trebalo, smatram, u sebe da uključi razmenu sećanja, pluralnost i otvaranje prostora za razumevanje. Stoga je, u cilju širenja feminističkih ideja, neophodno uvažiti i razumeti višestruke razlike i između žena u Srbiji kao i ideju o odgovornosti kroz politike različitosti.

Adorno (1986 [1977]) nas podseća da će istinu i demokratsku pedagogiju saslušati oni koji su spremni *i/ili žele* da čuju. Razumevanje i dijalog otvaraju prostor za pojavljivanje, ali i za usvajanje različitih perspektiva. Dijalog sa onima koje/i su „iste/i“, a opet Druge/i bi možda mogao da otvori prostor za razumevanje različitih ideja od strane onih za koje mislimo da nikada ne bi „čuli“. S obzirom da usvajam feminističke ideje i prakse, baš kao i samu ideju o refleksivnosti u vezi sa moralnom odgovornošću, u ovom radu zalazem se za njeno usvajanje i distribuciju. To, međutim, otvara pitanje proširivanja feminističkih politika, što bi na primer, značilo i uključivanje glasova medicinskih sestara i njihovih iskustava, kako bi se kroz dijalog i razumevanje, pitanje žrtve i Drugog definisalo. Takođe, tu je i razmatranje osnova za formiranje zajedničkog cilja,

²³ Ovde neću zalaziti u mehanizme njihove političke marginalizacije i diskvalifikacije, koji su veoma bitni, ali prevazilaze okvire ovog rada.

interesa i zajedničkog dobra gde se otvara prostor za različitosti i mnogostrukosti u okviru rodnih kategorija. Ovo može implicirati i veće društveno razumevanje i uvažavanje napora antiratnih aktivistkinja i njihovih politika, poput onih koje promovišu „Žene u crnom“. Međutim, neophodno je definisati zajedničke političke i društvene interese da bi se moglo odgovoriti na pitanje na koji način se solidarnost može postići. Na ovo pitanje ću se osvrnuti još jednom u zaključnim razmatranjima.

Zaključna razmatranja

U ovom radu nisam imala nameru da teoretizujem pojam solidarnosti niti individualne i kolektivne moralne odgovornosti, već sam promišljala ideju solidarnosti unutar konteksta suočavanja sa prošlošću, na koju referiraju i određeni feministički pristupi i prakse. Ukazala sam i na društvenu dimenziju suočavanja, kao i na značaj sećanja, ličnih i društvenih, koja su u sprezi. U kratkoj analizi sećanja žena na njihove aktivnosti koje su bile povezane sa konfliktima tokom devedesetih godina u Srbiji, ukazala sam na moguće politički kreirane Drugosti. Takođe, skrenula sam pažnju i na različite načine na koje su subjektiviteti, iskustva i rod prepleteni i na načine na koje se različitosti u okviru Srbije konstruišu. Kroz razmišljanje o nastajanju mnogostrukih različitosti koje opstaju danas u Srbiji, koje ujedno mogu da impliciraju i različite odnose prema prošlosti, skrenula sam pažnju na potrebu za kompleksnijim teorijskim pristupom feminističke politike solidarnosti u procesu suočavanja sa prošlošću. Smatram da bi solidarnost kao kategorija možda mogla da bude promišljana i preispitivana u ovakvom feminističkom ključu kako bi se konfrontirala paradigmi (političkih) isključivosti koje su duboko ukorenjene u Srbiji.

Nadam se da analiza politka sećanja žena koje su učestvovala u mom istraživanju a čiji su rezultati delimično izloženi, kao i ukazivanje na kompleksne perspektive iskustava i subjektiviteta, doprinosi društvenom razumevanju. U tom smislu društvene kompleksnosti i pluralnosti pre vidim kao prednosti koje bi trebalo uočiti, priznati i razumeti, nego kao slabosti (Steans 2007: 737). Stoga, razmatranje, uključivanje i razumevanje različitih ženskih iskustava u političke paradigme bi možda mogli da postanu deo daljeg promišljanja u

feminističkim suočavanjima sa prošlošću, i da vode stvaranju nove paradigme odgovornosti na savremenoj političkoj sceni u Srbiji.

U feminizmu, proces dijaloga ohrabruje učesnike da slušaju, čuju i da cene različitosti (ibid.). U ovom smislu nove vrste politika teže da sagrađe inkluzivnu solidarnost na bazi heterogenog znanja i etike poštovanja drugog (ibid.). Stoga, ne samo razmišljanje o pozicijama onih koji onemogućavaju artikulaciju ženskih interesa, potreba i prava, već i promišljanje osnovnih koncepata (poput ideje solidarnosti), ali i reflektivnost u vezi sa *sopstvenim* privilegovanim pozicijama su takođe neophodni i važni (Steans 2007: 739). Preispitivanje šta koncept solidarnosti implicira, koga on uključuje a koga ne, kao i koje su posledice tog „odabira“, neka su od pitanja koja ovaj rad otvara. Razmišljanja o ovim i sličnim problemima u okvirima društvenih nauka i humanističkih disciplina bi mogla da budu sagleđana kao prednosti i prilike da se određeni pojmovi (ponovo) promatraju. Na kraju, svakako bi trebalo imati na umu da politike razlika mogu biti bolno iskustvo (Steans 2007: 743), ali nisu ništa bolnije od samog razumevanja moralne odgovornosti. S obzirom na to da je identitet fluidan pre nego fiksiran i da je konstruisan u dinamičnim interakcijama sa drugima, putem dijaloga se mogu graditi strategije za uspostavljanje alijansi i novih, inkluzivnijih oblika solidarnosti.

U cilju razvijanja održivih modela feminističke solidarnosti, neophodno je da promišljanje solidarnosti i feminizma prevaziđu politike identiteta, te da se proširi polje poštovanja razlika unutar kolektiva, uz uzimanje u obzir kategorije žena kao političke kategorije. U radu sam ukazala na važnost solidarnosti bazirane na uvažavanju različitosti, kao i na važnost budućeg definisanja interesa i cilja solidarnosti. Ovaj rad nema za cilj da ponudi modele načina ostvarivanja različitih vrsta solidarnosti, već da ukaže na moguće paradokse i probleme na koje feministički pristupi suočavanju mogu naići. Ovo ujedno predstavlja i doprinos ovog rada, s obzirom da problematizovanje uključivanja unutarrodnih razlika u feminističkoj teoriji i praksi u okviru suočavanja sa prošlošću do sada nije dublje razmatrano. Na čemu bi se temeljila ta solidarnost i kako je postići je pitanje koje zavisi ne samo od daljih promišljanja ovih i sličnih problema, već i društvenih procesa, konsenzusa i dominantnih političkih diskursa u kojima feminističke prakse i teorije nastaju i razvijaju se. Otvaranje novog arsenala feminističkih perspekti-

va, tema i problema vezanih za „suočavanja“, veća otvorenost feminističke prakse ka usvajanju novih teorijskih razmatranja, ali i intenzivnije naučno i društveno razumevanje i prihvatanje feminističkih perspektiva i suočavanja je neophodno da bi se ustanovile osnove na kojima se solidarnosti mogu uspostaviti, kao i načini na koje se one mogu postići. Ono što je zasigurno je da otvaranje dijaloga sa različitostima unutar kolektiva izgleda neminovno, kao i da je neophodno konkretnije političko određenje feminizama u Srbiji u cilju diseminacije moralne odgovornosti koja je u središtu problematike suočavanja sa prošlošću.

Primljeno: 14. mart 2011.

Prihvaćeno: 13. april 2011.

Literatura

- Adorno, T. (1986 [1977]), „What Does Coming to Terms with the Past Mean?“, u G. Hartman (prir.), *Bitburg in Moral and Political Perspective*, Bloomington: Indiana Press, str. 114–129.
- Allen, A. (1999) „Solidarity After Identity Politics: Hannah Arendt and the power of feminist theory“, *Philosophy Social Criticism* 25 (1): 97–118.
- Bell, C. i O'Rourke, C. (2007), „Does Feminism Need a Theory of Transitional Justice? An Introductory Essay“, *The international Journal of Transitional Justice* 1: 23–44.
- Bolčić, S. (1994), „O 'svakodnevi' razorenog društva Srbije početkom devedesetih – iz sociološke perspective“, u M. Prošić-Dvornić (prir.), *Kulture u tranziciji*, Beograd: Plato, str. 138–145.
- Braidotti, R. (2002), „Identity, Subjectivity and Difference: A Critical Genealogy“, u G. Griffin i R. Braidotti (prir.), *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*, London: Zed Books, str. 158–178.
- Butler, J. (2004), *Precarious Life: The Power of Mourning and Violence*, London: Verso.
- Campbell, K. (2010), „Rod tranzicione pravde: pravo, seksualno nasilje i međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju“ (prev. Ilić, D.), *Časopis Reč* 80/26: 149–176.
- Cockburn, C. (2003), „The Postwar Moment: Lessons from Bosnia Hercegovina“, *Women and Environments* 58/59: 6–8.

- Cockburn, C. (2007), *From Where We Stand: War, Women's activism and feminist Analysis*, London i New York: Zed Books.
- Connerton, P. (2008), „Seven Types of Forgetting“, *Memory Studies* 1(1): 59–71.
- Davies, C. (1995), *Gender and the Professional Predicament in Nursing*. London: Taylor & Francis Group.
- De Brito *et al.* (prir.), (2001), *The Politics of Memory and Democratization*, Oxford: Oxford University Press.
- Dimitrijević, N. (2007), „The Importance of Accountability for Serbia Today“, u S. Zajović, *et al.* (prir.), *Women for Peace*, Beograd: Women in Black, str. 76–84.
- Dimitrijević, N. (2010), „Kolektivna moralna odgovornost s onu stranu uzročnosti i krivice“ (prev. Ilić, D.), *Reč* 80/26: 123–148.
- Duhaček, D. (2007), „Kako do političke odgovornosti: Hana Arent i slučaj Srbije“, *Genero* 10/11: 73–86.
- Derić, G. (2010), „Postkomunistička izgradnja sećanja: između „velike priče“ (dnevno)političkog mita“, *Etnoantropološki problemi* 5 (3): 99–116.
- Enloe, C. (2000), *Maneuvers: the international politics of militarizing Women's lives*, Berkley CA: University of California Press.
- Erl, A. (2008), „Cultural Memory Studies: An Introduction“, u A. Erl, *et al.* (prir.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin i New York: Walter de Gruyter, str. 1–19.
- Friedman, O. (2006), „Alternative voices in Public Urban Space: Serbia's Women in Black“, *Ethnologia Balkanica* 10: 291–303.
- Goldstein, J. (2001), *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge: University Press.
- Gordy, E. (1999), *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the destruction of alternatives*, University Park, PA.: Penn State University Press.
- Hirsch, M. & Smith, V. (prir.), (2002) „Gender and Cultural Memory“, Specijalno izdanje *Signs* 28 (1).
- hooks, b. (1986), „Sisterhood: Political Solidarity between Women“, *Feminist Review* 23: 125–138.
- International Center for Transitional Justice (ICTJ) – „Gender Justice“ Program, dostupno na: <http://www.ictj.org/en/tj/786.html> (pristupljeno 28. 2. 2011).
- Jarić, I. (2005), „U kandžama izneverenih očekivanja“, *Filozofija i društvo* 2: 75–87.

- Jarić, I. (2011), „Avantura preživljavanja“, *Politika* (onlajn izdanje), 19.01.2011, dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Sta-da-se-radi/Avantura-prezivljavanja.lt.html> (pristupljeno 20. 2. 2011).
- Kašić B. (2009), „How to Radicalize Responsibility. Feminism and Rape“, u *DEP (Deportate, esuli, profughe. Revista telematica di studi sulla memoria femminile)* 10: 168–180. (dostupno na: www.unive.it/media/allegato/dep/n10-2009/Ricerche/Kasic.pdf; pristupljeno 14. 12. 2010).
- Koalicija za REKOM (koalicija za regionalnu komisiju za uspostavljanje činjenica o ratnim zločinima na teritoriji bivše Jugoslavije), dostupno na: <http://www.korekom.org/> (pristupljeno 26. 10. 2010).
- Kuljić, T. (2006), *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja stampa.
- Lošonc, A. (2005), „Aspekti politike sećanja u Srbiji“, *Habitus* 11–12: 68–83.
- Milivojević, S. (2007), „Politike sećanja: suočavanje s prošlošću“, *Genero* 10–11: 97–100.
- Misztal, B. (2003), *Theories of Social Remembering*, Philadelphia: Open University Press.
- Mladenović, L. (2005 [1999]), „The Politics of Knowledge of Difference“, u D. Johnson (prir.), *Gender, Nation, Identity*, Beograd: Women in Black. str. 193–199.
- Mladenović, L. i Litričin, V. (1998), „Belgrade Feminists“, u T. Renne (prir.), *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*. Colorado: Westview Press. str. 179–186.
- Mohanty, C. T. (2006), *Feminism Without Borders: Decolonizing Theory, Practicing Solidarity*, Durham, NC: Duke University Press.
- Ní Aoláin, F. i Rooney, E. (2007), „Underenforcement and Intersectionality: Gendered Aspects of Transition for Women“, *The International Journal of Transitional Justice* 1: 338–354.
- Papić, Ž. (2002), „Europe after 1989: Ethnic Wars, the Fascistization of Civil Society and Body Politics in Serbia“, u G. Griffin i R. Braiddotti (prir.), *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies*, London: Zed Books, str. 127–145.
- Poole, R. (2008), „Memory, history and the claims of the past“, *Memory Studies* 1: 149–166.
- Scott, J. (1992), „Experience“, u J. Butler i J. Scott (prir.), *Feminists theorize the political*, New York i London: Routledge, str. 22–40.
- Scott, J. (1998), „Introduction“, u J. Scott (prir.), *Gender and the Politics of History*, New York: Columbia University Press, str. 1–14.
- Singer, J. A. i Conway, M. A. (2008), „Should we forget forgetting?“, *Memory Studies* 1: 273–278.

- Stears, J. (2007), „Negotiating the politics of difference in the project of feminist solidarity“, *Review of International Studies* 33: 729–743.
- Vojnomedicinska akademija VMA, Zvanična Internet prezentacija, dostupno na: <http://www.vma.mod.gov.rs> (pristupljeno 10. 6. 2009).
- Wessel, I. i Moulds, M.L. (2008), „How many types of forgetting? Comments on Connerton“, *Memory Studies* 1: 279–285.
- Woollacott, A. (1994), „Women, Munitions Makers, War, and Citizenship“, u L.A. Lorentzen i J. Turpin (prir.), *The Women and War Reader*, New York i London: New York University Press, str. 126–132.
- Yuval-Davis, N. (1997), *Gender & Nation*, London: SAGE Publication.
- Zaharijević, A. (2007), „Feminism and Pacifism“, u S. Zajović *et al.* (prir.), *Women for Peace*, Beograd: Women in Black, str. 224–242.
- Zaharijević, A. *et al.* (2005), *Facing the past: feminist approach*, Beograd: Žene u crnom.
- Zajovic, S. (2007), „Suočavanje s prošlošću – feministički pristup. Iskustva Žena u crnom“, *Genero* 10/11: 61–71.
- Zajović, S. (1998), „Nationalism and Serb Women“ u T. Renne (prir.), *Anna's Land: Sisterhood in Eastern Europe*, Colorado: Westview Press. str. 169–173.
- Zajović, S. *et al.* (prir.), (2007), *Women for Peace*. Beograd: Women in Black.
- Žarkov. D. (2007), *The Body of War. Media, Ethnicity, and Gender in the Break-up of Yugoslavia*, Durham i London: Duke University Press.
- Žene u crnom, „O nama“, Internet-prezentacija, dostupno na: <http://www.zeneucrn.org> (pristupljeno 12. 7. 2009).

Deana Jovanović

ON GENDER, SUBJECTIVITIES AND EXPERIENCES:
FACING THE PAST AND FEMINIST POLITICS OF SOLIDARITY

Summary

The main question the article discusses is how and why feminism can reflect upon multiple differences in Serbia through the idea of solidarity in the discourse of facing the past. The article pays attention to the connection between feminist practices and theories, solidarity, and the idea about moral responsibility. The article opens discussion about (feminist) solidarity seen as a strategic notion and points out to the politics of exclusion/inclusion of multiple Others. Attention is devoted to gender categories and construction of differences, as well as to the potential possibility and the importance of reflecting upon solidarity with gender diversities. The latter are briefly depicted through research results of analysis of women's memory narratives – nurses and antiwar activists – whose subjectivities, experiences and gender positions, in their interaction, influenced construction of their narratives, differences, but also their relationship with the past.

Key words: gender categories and differences, feminist approach, facing the past, politics of solidarity, subjectivities, experiences.